

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՆԿԱՐԱԳԻՐ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՈՒԾ

ԵՒ

ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱԾ.

(Շարահանութիւն և վերջ)

ԺԳ.

Քրդական ազգը՝ որ ի հայս անցեալ 18րդ դարու վերջի կէս բաժնէն ի վեր տակաւ առ տակաւ իբրեւ գող, անգործ, ապատակ լեռնական ցեղ մուտ գտաւ, տեղի տալով հայերի յաճախակի տեղափոխութեան, ոչ միայն աստ, այլ նաեւ ի բաժնի պարսկահայոց իւր սովորական խժդոկութեամբքն... տեղւոյն մեծամեծաց ուշն և ուրուշը իւր վերայ դարձրած էր:

Այս պատճառաւ, ի քրդաց Զալալցի աշիրաթը, որ 1835, ի 1-ն մայիսի իբրեւ թուհաւոր օձ նոր էր ստղոսկել, դուրս եկել ձմերային խաւարամուտ մասեաց պրերէն և իւր բազմութեամբն տեղակալել նոյն սարի արեւելեան լեռնաշղթայն՝ պարսից նայիպ Սուլթանայ Աբաս Միրզայի Ամըրզատայ արքայորդին, որ Ատրպատականի կիշխէր, Խօյ քաղաքէն գունդ մը զօրք առած՝ եկաւ նոցա վրայ, որոնցից 400 տան չափ աւարի տուաւ ու ցրուեց, ոմանց գերի վարեց, մնացեալ մեծ մասն խուսափելով անտի չուեցին, անցան այս կողմ, ի Բագրեւանդ Իւջ-Քիլիսէ վանքին հանգէպ Բարթոդ լեռան վերայ իրենց սեւ, մազէ վրաններու ներքեւ բնակեցան: Դարձեալ՝ ոչ թէ իբրեւ մարդ, այլ իբրեւ գիշատիչ արծիւ մը, որ ընդ կատարս լեռանց հանգչի աչքունք չորս կողմ ի խոնարհ յառած՝ որսի սպասելով:

Քանզի նոքա ինչպէս և միւս քրդերը ապրուստի ուրիշ միջոց չունին, այլ յայտնի և գաղտնի աւարառութեանց և գողութեանց արդեամբք և մերթ անասնապահութեամբք կրբաւականանան:

Այդ օրերէն ետեւ երբ Տրապիզոնէն պարսկաստան տանող մեծ արահետէն պարսից մի ծանր կարաւան կանցնէր, որք բեռնաւորուած էին եւրոպական ապրանքք, սոյն Ձալալցիք ի նոցանէ իրենց վրէժը լուծելու անձամբ՝ 1000 ձիաւորէն աւելի մարդիկ զինուորեալ Ղարաքիլիսէի մօտ վրայ յարձակեցան, որք չնայելով սաստիկ դիմադրութեան մը, բաղխեցան, կորսնցնելով իրենցից չորս անձինք և երկու պարսիկ, դարձեալ զարկին, տարան 1000 էն աւելի հակապարանք. մնացեալքն ցիր և ցան ըրին ընդարձակ դաշտին մէջ, որ մերձակայ գիւղերից, ալ այն օրեր կարաւանի թափածն՝ ժողովողը՝ ժողովողի վրայ էր։

Այն ինչ արձագանք գտնելով յարքունիս երկուց տէրութեանց ապրանաւորաց վաճառականաց բողոքարկութեամբ՝ Կարնոյ կուսակալ Ասատ փաշայն և Դաւրիժոյ հրամանատար Ամրնիզամ նախարարն, իւրեանց կառավարութիւնից հրաման ընդունելով՝ մի մի վաշտ զօրքերով եկան ի Բայազիտ. ուր յետ ընդ երկար թեր ու դէմ խօսակցութեանց հաստատեցին անդ ի միջի, որ օսմանեան կառավարութիւնը 8000 քսակ այն ապրանաց գին առնէ ոճրագործ Ձալալցիներէն, յետ վեց ամիս ժամանակաց վճարէ պարսից դեսպանին, որ մնաց ի Պայազիտ։ Յետ այս որոշման, որ սոյն խնդիրն երկու ամսուայ չափ քննութեան բովէն կանցնէին, Ամրնիզամ նախարարն իւր հրաժեշտի ողջոյնը տալով Ասատ փաշային՝ մեկնեցաւ անտի գնաց ի տեղի իւր։

Զիւանդի Հիւսէյն աղայն և Բահլուլ փաշայն մի և նոյն ժամանակ երաշխաւոր եղան նոյն գումարը հատուցանելու ուստի և իցէ, նոցա չլնասելու պատրուակաւ, որով Ասատ փաշայն ի նոցանէ մուրհակագիր առնելով՝ անզուսպ աւազակունք անպատիժ արձակուեցան։

Այնուհետեւ Ասատ փաշայն, իր հրամանաւ առ ինքն մատուցեալ, երկրէն առած իւր զօրաց ծախուց... հաշիւը տեսնելով կամեցաւ 400 քսակ դրամ տալ Բահլուլ փաշային. սակայն նա մերժելով զայն բաշխեց նմա, որով ինքն ևս փոխադարձաբար իւր ապօրինի ինչ ինչ ընթացից համար բանտարկուած Ալի աղայն արձակեց, շնորհելով նմա միանգամայն Ալի աղայէն պա-

հանջուած 500 քսակ տուգանքը: Ինքն անցեալ\*) գնաց ի Կարին, գործոյն կատարուով յամենելով Բաշլուէ փաշային և Հիւսէյն աղային, որք բացարձակ իւրեանց խորամանկութեամբն խաբեցին զկուսակալը, այսու իրենց առջև շահու մեծ դուռ բանալով:

Քանզի նորա իրենց արբանեակներով իրրև տեղացի իրազեկ լինելով ամենայն իրաց և գաղտնեաց փութացին ի կարուանացիր տեղիս խուզարկութեան առնուլ: Ապրանաց մեծ մասն վաղուց արդէն ծանուցեալ աւազակունք կ'անել, ամրացել էին յանմատչելի լերինս, մնացեալն ալ իրանք հաւաքելով՝ ծածկեցին ընդ ձեռամբ, որով լսելի չեղև բարձրագոյն ակմբաց:

Այստեղ փաշայն բացարձակ երկրի տէրն է. ժողովորդէն ո՛վ հոգի ունի ձայն բարձրացնել նորա դէմ. այս բախտի դատապարտեալները՝ կարծես որպէս անմուռն ոչխար են դարձել իրենց կտրչի առջև: Այս անգամ չէ. նա քաջ գիտէ միշտ

(\*) Երբոր Յունաց Հերակլ կայսրը բաղմաթիւ զօրքով Բագրևանդի վերայով կանցնէր պարսկաստան երթալու ի խնդիր գերեալ խաչափայտին՝ գիշեր մի վաղ մնալով՝ բարեհաճեցաւ լսել ի նախորդաց մերոց սուրբ տաճարիս հին շէնքն, որ հիմնեալ կայր ի վերայ վիթի հաւատոյ, Ս Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռակերտն է եղած. երբ նա Կիսարիոյ Ղևոնդիոս Կաթողիկոսէն, նոյն հայրապետական կարգն առած կուգար ի հայս, աստ ժամանելով իսկոյն և եթ կործանեց հին հայոց հեթանոսական կրօնի տաճարը (բագինը), մեծագոր Տրդատ Թագաւորի ձեռնտուութեամբ կանգնեց նորա աեղ սոյն այս Քրիստոսի անուամբ կառուցեալ խորանը. 'նորին վեհափառութեանը՝ անհամար բաղմութեամբ դիմաւորող հայոց նոյն Տրդատ Թագաւորը անգանձօր ջուրսն Եփրատայ մկրտեց. Սրբութաց ջուրը ընդ կրօնի դառնալով՝ ցոլար սրբալոյս մեռնն սքանչելահաշ ձեծ աւազանին վրայ: Յայնժամ մկրտուած Թագաւորի մականունը Յովհաննէս յորջորջեց, որի անուամբն և մենաստանն յայնմանէ Յովհաննէս անունը ընդունեց:

Առայս կայսրը իբր անջինջ յիշատակ խոտտացաւ ի վերադարձին յաղթութեամբ զօրութեամբ սորա, վերադարձ առնելով զսուրբ խաչափայտն, գեղեցիկ իմն նորոգել տալ, մեծացնելով վայս հոյակապ եկեղեցիս պարբապապս բրգերով, Որով նա ասէ ի վերադարձին հրամայեաց տեղւոյն առաջնորդ Աղծեցւոյ Իսայէլ եպիսկոպոսին նորա հիմը ձգել, սակայն լսելով նա առումն Երուսաղէմայ ի մահմանականաց, իսկոյն յանձնեց նորին սրբապնութեան, ինքն ընդ հուպ անցեալ գնաց ի Կ. Պոլիս:

կողմնակի ճանապարհներով շահել, զոհելով մի բուռն ստրկացած ժողովուրդ իւր շահուն և կրից։ Ուստի առանց զանգիտելու բաժնեց զայն իւրաքանչիւր դաւառի և գաւառակների գիւղօրէից ազգաբնակութեան վրայ, գուցէ նորա կրկնապատիկն էլ որպէս թէ սոյն գործի մէջ մատ ունեցողներէն և եթ առնելու պայմանաւ, սակայն չոր ու թաց — արդար մեղաւոր — մէկէն կայրուէին։ Ընդ տոննը մէկ խմոր ընելով՝ սկսան ձեռն ի գործ արկանել։ Բաշլուէլ փաշայն իրան, Հիւսէին աղայն իրան չարաչար մտրակի զօրութեամբ հաւաքել, այնու ամենայնիւ այս համագումարի  $\frac{1}{100}$  հազիւ ցոյց տրուեցաւ, առ սրա անկ էր։ Սքա ծանր խաղը նոր պիտի խաղան, ուստի յառաջանայ մեծամեծ չարիք առաւել քան զայս ամենայն որ եղև։ Իբրև երաշխաւոր աւագտկաց հաղա սկսան կոչել զնոսա ի հանդէս, որ փութան գալ տպրանքը կամ նշանակեալ գումարը վճարել իրենց, գոնէ այն բարերարութեան համար, որ երաշխաւորութեամբ ցոյց տուին նոցա ազատելով միանգամայն մօտալուտ վտանգէն։ Սակայն — էշն ինչ գիտէ, նուշն ինչ է, առժամայն ականջ չկախելով մերժեցին նոցա պատգամաւորները, որով հարկ եղաւ իրենց անձամբ երթալ նոցա մէջ, որք Մասեազ սարէն բռնած ամրացած էին այլ և այլ աշիրաթներով մինչ ց. կառն Սուկաւէտ, թոյլ չտուին երբէք իրենց մերձեանալու։

Մինչ նոքա նկուռն եղած կը վերադառնային անտի որպէս թէ

Իսրայէլ եպիսկոպոս եօթն ամ անդադար վերան աշխատեցաւ ինչպէս եկեղեցւոյ արտաքոյ կողման շրջապատ արձանագիրն կըցուցնէ. նա հայոց 24 թուոյն ձեռնամուխ եղած և Ղ. ին լմնցուցած է։

Իսկ գալով նորա այժման սեպհական կալուածոց, որով նա կառավարվում է, հաստատուած է ձեր ողորմած կառավարութիւնից, Մեր վիճակն արդէն սնանկացած գոյով՝ գէթ նորա արդեամբ շատանամք ի շնորհս ձեր։

Պատմեց զայս յոյժ գեղեցկապէս հանգուցեալ Սիմէօն վարդապետ նախկին առաջնորդ նոյն վանաց, երբ Ասատ փաշայն գալով անդ յայնժամ տեղեկութիւն ուղեց առնուլ նորա վերայով. որը ինչպէս և ինձ իւր մատնագիր Բագրևաճայ պատմութեամբն առիթ տուաւ փոքր ի շատէ ըստ իմովսանն գրել զայս գործ, ազգային մի գլխաւոր դաւառի կենաց արկածայից անցքերն, ճշգրիտ տիպն ու պատկերը։

առաւել իմն զօրք առնելով՝ վերստին նոցա վրայ երթան, ածել զնոսա ընդ լծով հնազանդութեան, որով մարթասցին առնել ըստ կամաց իւրեանց, Բայազիտոյ՝ պարսից դեսպան Եաւար խան ի պաշտօնէ ծանոյց զայնս Ասատ փաշային, որ իմանալով եղածը՝ հրամայեց Կարուց Նէճիպ փաշային, որը բազմաթիւ զօրքով գնալով անդ չարագործներն իրենց մեծամեծօք ձերբակալեց ընդ որս և Բաշլու վաշայն և Հիւսէին աղայն և ուղարկեց ի Կարին... ուր ոմանք բանդարկեալ և ոմանք իբր պատանդ արձակ մնացին մինչ ցնոյն տարուոյ Յունիս ամիսը:

Այլա ուղարկեց բուռն զօրութեամբ Բասենոյ և Արշարունեաց Քրդաց անասունքն և տանց կահ կարասիք տանել տուաւ, և աճուրտով վաճառեցին, որից գոյացեալ 4000 քսակ դրամն յանձնեցին Եաւար խանին: Արդարադատ Ասատ փաշայն չմոռացաւ բռնակալ Հիւսէին աղային ալ յիշել, ինչպէս և իր էլը (ցեղը), ուստի ամենէն յետոյ բերել տուաւ նորա 80 ուղտ և 2000 գլուխ ոչխարքն ևս ի Կարին ի փոխարէն պարտուց իւրոց:

Մինչ նա մնացեալ կիսոյն՝ 4000 քսակին ամբողջացման համար կըմտածէր, Վանայ Թամուր փաշայն, որ այն ատեն Կարին կը գտնուէր, նորա քով գնաց, Արապկերցի Քեօօղլի Գէորգ աղայի միջնորդութեամբ Պայազիտի գերիշխանութիւնն առած գնաց յԱլաշկերտ, յիշեալ գումարը անտի առնել, վճարելու դաշամբ:

Սակայն այս անձը բազմաց պարտատէր գոլով յիշեալ Գէորգ աղային խոստացած էր, նախ քան զպարսից, զիւրն 1500 քսակն հատուցանել, որու համար օգնեց Բայազիտի կառավարչական ղեկը ընդ նմին նորա ձեռք տալու, փոխանակ Բաշլու վաշայի և ոչ նորա իշխանական տաղանդի համար, որ կըպակսէր իրեն:

Ուստի երբ սորա գալուատը լսեցին, ահաբեկուած ամբողջ ժողովուրդ թուրք և հայ միանգամ ոտքի ելան, իրենց ծննդավայրը թողնելով՝ Նրեանի նահանգը ուժաթափ ինկան: Գարուն էր, որով ծաղկապաճոյճ դաշտօրայքն ընդերկար ժամանակս առանց մշակի... մնացին:

Սորա հետ մէկտեղ փոքր Ասիոյ մէջ սարսափելի սով մը ալ կը տիրէր: 1 սոմար ցորեն, որ ուրիշ տարիքն 20 զուրուշ կարժե-

նար, 800 ղուրուշի բարձրացաւ, մանաւանդ Վասպուրականի, Տարօնոյ և Տիգրանակերտի մէջ, ուր ամեն ինչ ուղառելով՝ ամենայն օր խուժք խուժք ընտանիքներ կուգային, որ առ քաղցու կմախք էին դարձել՝ Ալաշկերտէն, Բասենէն, Կարսէն այլ և այլ հացաբոյսեր կըստանային իրենց քաղցեալ որովայնին յագուրդ տալու:

Ասոր վրայ Թամուր փաշայն 3 օր մնաց Վաղարշակերտի մէջ, անտի ելաւ գնաց ի Բայազիտ, ուր դատարկ գտաւ քաղաքը իւր շրջակայիւք: Բագրևանդ գաւառի մէջ Իւշ-Քիլիսէ վանքի միաբանք միայն և առաջնոյն աւերակաց մէջ Գէրգէռեան Ղազար աղայն 5 աղքատ տներով և Քալունթարեան տէր Զաքարիայն մնացեր էին:

Թամուր փաշայն այս աստիճանի մէջ տակաւին նոցա անգաղար կըյղէր ի Մակու (Արտազ) և անտի իւր զօրաց համար թշուաւներուն պարսքով փոխով պաշար բերիլ կուտար:

Տեսնելով որ այլազգ իւր նպատակին չի կրնար հասնիլ՝ ըստ իւր բնածին սովորական բարուց և վարուց, նենգ ու պատիւ միջոցների ձեռնամուխ եղաւ: Բազում յուսադրական զոյցս դնելով ի բերան ոմանց, յղեց առ փախստեայ ժողովուրդս համոզել, որ փութով վերադառնան ի տեղիս իւրեանց ի վերաշինութիւն իրենց, երգուելով ըստ ամենայնի ոչինչ չպահանջել... ի նոցանէ. սակայն նորա ապառուժմ բարուց փորձն վաղուց առած լինելով՝ երբէք չսեցին նորա խրատտուաց կեղծ ու պատիր բանից, որ ստուգիւ կառաջնորդէր իրենց կորստեան խորխորատը:

Թամուր փաշայն Բահլու վաշայի և Հիւսէին աղայի կուսակիցներէն վախնալով՝ որք իւր գործողութեան անիւը կըդադարեցնէին, խնդրեց Ասատ փաշայէն առ յինքն ի Կարին երթալ, վասն գործոցն յաջողութեան. ուստի հրաման ընդունելով՝ դորա համար յայտնեց մնացեալ ժողովրդեան թէ չեն խեղճ ու կրակ փիճակի և երկրի վերաշինութեան համար պիտի երթամ՝ Երզրում, առ այժմ ինչ պէտք է, շատ չէ, փոքր ինչ ճանապարհածախք, ուստի յայնժամ առաւ նրանցից բաւական դրամ նաև Իւշ-Քիլիսէ վանքէն 300 դահեկան, իբրև ա-

Լերիչ հեղեղ մը անյնելով Ալաշկերտէն գնաց առ Ասատ փաշայն:

Աստ պատահած անցքերէն հաղարէն մին պատմելով ասաց — բոլոր գործը սորա վերայ է կայանում նախ և յառաջ ղԲահլու փաշայն զրկել իւր հայրենական ժառանգութիւնից, որք են Դարանիք, Կոզուլիտ (Զուլուր) Բագրեւանդ, Վաղարշապետ: Մաղազն, Աղիւղիտ, Տուարածաթափ և Արտազ և արքայի զնա հանդերձ ընտանեօք յանդարձ օտարութիւն՝ Զիւանցի Հիւսէին աղայն արձակելով բանտէն. վերջնոյն հետ, հաճեցնելով և զԿոստակալը՝ վերադարձաւ ի Բայազիտ:

Քիչ օրէն ըրածին պէս Բահլու փաշայի ընտանիքն ալ անորոշ ժամանակաւ տքորեց ի Կորին, ինքն հատաառելով իւր իշխանութեան մէջ, սկսաւ անյագ տգրկի նման ծծել խլճալի ժողովրդեան արիւնը:

Սա էր կործ հայակաւ, լի, ժանտ երեսօք. թխամորթ, սևամօրուք և մրայօն:

Ագահն ամեն բանի կարօտ է, հոգին ու խիղճն մեռած լինելով իբրեւ բոր հանգիստ չի տար իւր անձին, որքան ժողովէ, չի յազնար, միշտ կիկողէքէ, կհարօտահարէ զնմանա իւր, Այս անխիղճ արարածն՝ Բաբլոնեան անշէջ հնօցին նման իւր ցանկութեան ըորքայման նիւթ մատակարարող գտաւ քրդաց մուշեռանդ շէխերն, որք արտաքոյ օրինաց առասպելախառն աւանդութեամբք մարդկան սնուցանեն զազգ իւրեանց:

Բանիւ և խորհրդով սոցա ելնելով ի Պայազուոյ հիւսիս — արեւմտեան կողմն Քօրուն և Մուսուն գիւղօրէից մարգագետիններու մէջ եկաւ, բանակեցաւ ընդ մլրանօք: Բըւսն զօրութեամբ հրամայից Մասեաց գժուարամուտ քարանձաւներն աւաւտանող Զալալիի աշիրաթին, որ հնազանդելով իրեն կամաւ գան և մնացեալ 4000 քսակն վճարեն: Ստիպն նորա առաջի երեւան չիլան, որքան ևս աշխատեցաւ Թամուր փաշայն, իրենց վերջի պատասխանն այն եղաւ թէ՛ ինչ որ պահանջես կուտամք, այս քարի մէջն մեռնելով՝ դուրս չեմք գար քո առաջ:

Թամուր փաշայի ղեղածն ալ այդ էր, ուստի ետ կեցաւ բըւ-

նութիւն բանեցնելէ նոցա վերայ, որով հնչուն գրամի փոխարէն նորա իրենց մէջ ըստ թուոյ տանց իւրեանց՝ ձի, եղն, կով, ոչխար... հաւաքելով տուին սգադուեցան:

Բայց և այնպէս ամեն բան դարձեալ իր նախնական վիճակի մէջ մնաց, գործը գլուխ չեկաւ: Բայազիտի բոլոր կերուածքի մէջ գոնուած հողագործ դասէն, որի մեծ մասն հայեր կ'կազմէին, իբր տուգանք առաւ ուղածի չափ գրամ, ի պէտս կթոյ 1 մատակ գոմէշ, 1 կով և 2 մաքի մէն մի գիւղէ: Իսկ Ղարաքիլիսայէն և Գեօլասօրայ բացառապէս, ուր կարաւանն ցրուեցաւ, 15—սկան և Ալիկօլայ 5 քսակ:

Գրաւեց նաև Բահլուլ փաշայի ցորենի, գարու և ալեր ամբարքն ու բոլոր անասունքն, որպէս զի ծախելով տայ նորա պարտուց փոխարէն Պայազիտցի Խաչիկ և Վաղարշակերտցի Գրիգոր աղայից, թէպէտ Բահլուլ փաշայն բողոքեց այս անտեղի արարմանց դէմ, սակայն ընդունելի չեղաւ, առաջարկելով թէ ինչպէս նորա կտուածքն այնպէս և ամենայն ինչքն են արքունական, իսկ նորա ընչից և պարտուց տէրն եմ միանգամայն:

Յիրաւի նա առնելու մեծ ձիրք ունի, իսկ տալու ոչ երբէք: Զժմարիտն են ասած—որ երկու շնորհք մէկ տեղ չի լինիր: պարտապահանջք որքան և խնդրեցին դանկ մի անգամ չկրցին առնել անկէ:

Իսկ գալով Իւչ-Քիլիսէ վանքին, որ իբր պահապան հրեշտակ Քազրեանդի մէջ իր արիաջան միաբանաց շնորհիւ կանգուն կեցած, որպէս հաւ ընդ թեօք զորդիս իւր ժողովելով երկրի աւերման և սղութեան ժամանակին անոպայ երթեկոզներին և Թամուր փաշայի զօրաց ընդ միշտ հաց... կըմատակարարէր, որով ամենայն ինչ սպառելով աւուր պարէնի կարօտ մնացեր էր:

Այսպէս Թամուր փաշայն ողջ գաւառը ճռաքաղ առնելով միտք բերեց փախստեայ ժողովուրդն, որոյ վասն Մամօ բէգոմն առաքեաց յերևան առ Բէհպուլթով զօրապետն: Խնդրելով որ Բազրեանդայ գաղթականներն ըստ օրինի յետս դարձուցանէ: Նորին մեծապատուութիւն չմերժելով այն՝ թէև

հրաման ըրաւ նորեկ ժողովրդեան յետ ուղարկել, սակայն ոչ ակամայ որքան որ կամայ, Ուստի նոցա  $\frac{1}{3}$  հազիւ թուրք և հայ վերադարձան. մնացեալքն ըստ մասնէ պահանջելի գումարը հատուցանելով՝ մնացին անդ:

Յայնժամ ոչ միայն այս տեղեաց հայքն՝ այլ նաև փոքուն հայոց, Աղձնեաց... հայ տարերքն թուրքէն որպէս ձուկն ի տուպակի: Մահմատ — Ռաշիտ փաշայն բարձրագոյն հրամանաւ տեղւոյն ապստամբ քրդաց վրաններն գուն գործէր բառնալ, մարտնչելով ընդ նոսա, որ մի համեստ հողագործ դասակարգ կաղմեն որպէս հայքն են, իբրև մի պետութեան հպատակ հասարակութիւն՝ հաւասար իրաւունք վայելեն:

Սակայն ինձ թոյլ չտալով բուն նիւթէն հեռանալ, կրնդ հատեմ խօսքս դառնալով Բագրևանդի վրայ, որը տակաւին չի ազատուիր այլ և այլ բախդախնդիրների ասպարէզ լինելէ դադրիլ:

Վերոյիշեալ Մամօ բէկը Երևանէն վերադառնալով ի Վաղարշակերտ գաւառապետի պաշտօնիւ ուղարկեցաւ, ուր տիւ և գիշեր ծանր ծանր հարկապահանջութեամբք և բիւր ազգի տանջանք կրնեղէր զտեղացիները. որուն ականատես լինելով Գեր. Սիմէօն վարդապետ այլ ևս չկարողացաւ հանդուրժիլ առ այդ. Ալաշկերտու գաւառէն և եթ 358 այր հայ և թիւրք հաւաքելով ի Զէտկան գիւղ մի ժողովք կազմեց և երկրորդօրն նոքօք հանգերձ ուղևորեցաւ ի Կարին, Թամուր փաշայի խորհրդով գնաց անդ և Մամօ բէյն, իր հաւատարիմ արբանեակը:

Ուր Սիմէօն վարդապետը իւրայնովք հանդերձ ներկայանալով կուսակալին, պատմեց նմա մի ըստ միովէ ինչ որ գործուեցաւ ի Բագրևանդ...: Որով յատենի նորա յետ վեց ամիս քննութեան պարտաւորեցաւ Թամուր փաշայն իրեններով մէկտեղ: Ճշմարտութիւն երևան գալով հաշիւ ըրին, որ միայն Մամօ բէյն ի Վաղարշակերտ իւր վեց ամիս պաշտօնավարութեան միջոցին կերած էր 315 քսակ փարայ, Թամուր փաշայինն ալ աստի պէտք է եզրակացնել, որին հաշիւ չկա՛ր, ղի առածն դամ քան զգամ կուղարկէր ի Վան ի տուն իւր, որից չնչին

մտա մը միայն հատուցանելով ի սակս պարտուցն պարսից, մնացեալն ընդ ամենը ինքն կըկլանէր:

Քանզի նա ի մօրի ունէր անդրէն չդառնալ ի Կարին, այլ փոխչիլ ի Վան և ամրանալ որպէս յառաջն ի բերդն Տմորեաց, զՄկրտիչ վարդապետ առաջնորդն Վարազայ գեղակուր... առնելուն աղագաւ: Ոյր սակս որպէս ապստամբ կը շրջէր Բագրևանդի մէջ. և յաճախ զինք կոչող կուսակալի հրամանն ստունգանելով՝ չէր ուզեր երթալ անդ առ նա:

Սորա վրայ օր մի պարսից կարաւանի պարտուց փոխարէն այնչափ առաժնեքն մարտելու համար. կըբերէ մեքենաբար Արծափու խեցեփողինօք մի ճամբրուկ (խուրճին) կըլեցնէ պատուաւելչափ և որպէս գրամ կը յանձնէ զայն Ապուլթ անուն անձի մը, որը տանելով ըստ պատուիրանաց նորա մերձ ի Վաղարշաւան, որ ի վերին Բասեան, պատուելով զայն կըթափէ խեցափորները Արաքսի մէջ, Չօպան—քեօիրուի վրայէն, ուր Մուրց գետն խաւնի. անտի գոյժ ի բերան գնայ ի Կարին պատմել կուսակալին թէ—մնացեալ պահանջելի գումարն ի Թամուր փաշայէ, բերեցինք անկորուստ մինչ ի Քեօիրիւ. քեօյ, ուր տեղացիներէն պահապան խնդրեցինք նորա համար, չտուին. գիշերը գալով՝ գողացան:

Սակայն ստի պոչն շատ երկայն չէ. եկաւ, հասաւ ժամանակն, որ հանգոյցը պարզուի:

Այս միջոցին Ալաշկերտ գաւառի Զէտկան գիւղի բնակիչ մի ծեր հայ մարդ Մուրատ անուն իւր մի ձեռքն մի ջուլիտ ժանգոտած ատրճանակ, իսկ միւսովն՝ բռնած մի թուր բուսուտ այնտեղ, որը ընդհատելով նոցա խօզք, պատառխանեց կուսակալի հարցմանց:

Տէր իմ, խնդրեմ փոքր ինչ շնորհք ընես ինձ լսելու, որնոյնպէս մի շատ ցաւալի անցք պատմեմ՝ ձեր մեծութեան, թող սիրտդ չվիրաւորի:

Տեղւոյդ կեղծ վաճառականներէն Խօրօղօղլի Մէհմէդը անցեալ գարնան գալով մեր տուն, մի օր հիւր եղաւ: Գիշեր լինելով՝ մի խոր լացի ձայն եկաւ սենեակէն ի տուն ննջարանը՝ զարթելով՝ վազեցինք այնտեղ, որ այդ մարդը գլխաբարշ երեսի

վրայ ինկած, գլխուն ծնկներուն ծեծելով յափսթերս կերթայ կուգայ, Երբ ուզեցինք իմանալ իրողութիւնն, հետեւեալ նախադասութիւնով բացատրեց իւր կսկիծը, «հազիւ թէ քունը աչքունքս կոխած էր, պարեգօտի քսակս կտրեր, միջի 15 քսակ և զէնքերս վերուցեր, անյայտացեր են»:

Տէր իմ ապշած մնացինք, ասոր դուռ մը չկրցինք գտնել՝ քանզի դուռը, երթիկը գոց, գէթ մի մարդ ներս մտնելու չափով ջրհորի երթիկը քանդուած և ուրիշ ոչինչ, Վաղ քաջ ընդ արշալոյսն գնաց մեր գաւառագլուխն ի Թօփրագգալէ և տեղական կառավարութեան բողոքեց մեզ վրայ, Ոստիկաններն եկան ինձ և մշակս, որ միայն նորա մօտ սենեակին կից գոմն էր պարկած, բռնեցին, տարան գրին ծակը, ոտքներնիս կոճղի մէջ, պարանոցնիս շղթայն զարկած: Մեզ հաց ու ջուր տուող չկար, մերթ ընդ մերթ պառաւ կինս փոքրիկ մանկիկս ընդ առաջ ձգած մի աման կերակուր կամ հաց կըբերէր կերթար: Ինչ գլուխ ցաւցնեմ, վից ամիս առանց հարց ու փորձի այնտեղ մնալէ զկնի, մեր տան դուռը փակ թողած, նոր մի օր Բահլուլ փաշայն Բայագլիտէն հոգէառ հրեշտակի պէս եկաւ մեզ մօտ քննութեան, Թէ դու այն բանէն տեղեակ ես, մեք ալ նոյնպէս. կուզէ որքան ստիպես, ինչ կելլէ չոր փայտէն:

Հրամայեց իսկոյն մի խուրց հաւկթենի կակուղ վարոց բերին այնտեղ, նախ մշակի ոտներն գրին ֆալաղէն և երկու զօրաւոր անձինք ամենայն զօրութեամբ սկսան զարնել, Ինքն փաշայն հեռու նստած էր, որ խեղճի ստորին մասից ալբերակի պէս գուռ ծորով արիւնն վրան չըցայտէր, օտից երակներն ու միս փայտից պլլուելով՝ վեր կելանէր:

Վերջապէս ահաւոր էր տեսարանը. թուրք բերանս չորցած էր, երբ ծեծն գաղարեցուցին: Սառն ջուր սրսկելով երեւին, յետ օգուտ ժամուց զարթեցուցին զնա ի մահամերձ քնոյ. որին մերձենալով Բահլուլ փաշայն հարցուց նորա համար, Եթէ նորա տեղ մի անշուռն առարկայ լինէր, դարձեալ լեզու պիտի ելնէր, նա ցաւի կսկիծէն մի քանի անգամ հեծկտալով թոթովեց. —մեռայ ի սէր Աստուծոյ ազատեցէք ինձ. գողանալով՝ Զ. գիւղ Զլօի Աւգալի փողոց աղբւսակոյտի մէջ պահած եմ:

Խօսքը բերնի մէջ մնալով ձեռքից գնաց, գետին փռուելով՝ եօթ տարուայ մեռելի գոյն առաւ:

Նուտով նահապետական մի ծանր մեծ սայլ բերին, որ մի զոյգ գոմշից մի զոյգ եղներից էր լծուած, բարձին վերան, քշեցին դէպ յայն գիւղ, իսկ Խօրօզօղլին հեռուն կեցած, քթի տակէն կրծիծաղէր:

Յիշեալ փողոցը, որ դարաւոր աղբը կուտուած էր, տակն ու վրայ ըրին, մաղեցին ոչինչ գտան, նման առասպելեալ լերան՝ բազում արձագանգէ վերջ, չնչին մուկ մը ալ չծնաւ նա: Վերստին բերելով մշակն (Աբուղօ այս էր նորա անունը) բանտին մէջ ինձ մօտ պառկեցուցին:

Ստոյգ որ ոչինչ դրուած չէր այն և ոչ ուրիշ տեղ, ծեծէն ազատուելու համար, նա սուտ խօսեցաւ:

Հազար բերան գոհ եմ էն Աստուծոյ տնէն, որ ինձ էլ անոր օրին չհասուցին. փոյթ չէ թէ իմ շարժական և անշարժ կայքը ածուբդի հանելով՝ չնչին գնով ծախեցին, տուին Խօրօզօղլուն:

Նա առնելով ուրախ ուրախ անյայտացաւ, իսկ մեք ընդհակառակն մեր կեանքն փճացնելով՝ հազիւ ազատուեցանք մահուան ճիրաններէն, մեր ընտանեաց աղաղակին չափ ու սահման չունենալով՝ որին ենթարկուած էր ինքն զրպարտիչը:

Բայց չէք ինչ ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի. անցեալ աշնան վերջերին մեր անասնոց տաք ջուր տալու պատճառաւ, մեր ջրհորի մէջ, զայն մաքրած ժամանակ՝ գտանք այս սուրն ու ատորճանակներն, որ Խօրօզ օղլուն է եղած: Ինքն դիտմամբ այդ ըրած էր, ինչպէս և շատ տեղեր ալ, որ վերջերս յայտնուեցաւ. մեծամեծ տներ աւերելով մեծ հարստութիւն ձեռք ձգելու համար:

Այս սրտաճմլիկ պատմութիւնը առիթ տուաւ Ասատ փաշային Թամուր փաշայի դրամատարները բանտարկելու. զորս գանակոծելով՝ ճշմարտապէս խոստովանեցան իւրեանց յանցանքը: Սոքա իրենց արժանի պատիժն ստացան ինչպէս և Խօրօզօղլին, ամենայն ինչ ըստ կարգի տնօրինուելով:

Այս արդար վճռէն... դուրս է Թամուր փաշայն, զոր կառավարութիւնը զայն ևս ձերբակալելու ետեւէ է: Չէ, արդա-

րութեան ձեռքէն ոչ մի էակ չի պրծնիր, երբ օրինազանցն փնդռող լինի: Անոր ալ ժամանակը կայ: Ահա ձմեռն եկաւ, յորդառատ ձիւնը ծածկեց բոլոր հիւսիսային ցուրտ երկիրնե-  
րը՝ ճանապարհք գոցուեցան:

Մինչ ատոի յաւաք կուտակալն կը վախճար նորա փախչելէն. այժմ՝ զինու զօրութեամբ տանելով առ յինքն բանտարկեց զնա և զհամայն համախոհսնորա:

Փոխանակ նորա Խախ փաշայն իշխանութիւն առած գնաց ի Վան և նոյնպէս Բահլուլ փաշայն վերտոին նախկին յիշխա-  
նութիւն իւր ի Պայաղիտ և Սիմէօն վարդապետ իւրայնովք հանգերձ ի վանս իւր:

Յետ այնորիկ Քամուր փաշայի ընտանիքն ևս աքսորելով ի Կարին կնքեցին զգրուես նորա, գրաւուեցաւ նորա ամենայն ինչքն արքունի հրամանաւ և տուաւ անձնիւր տեարց իւրեանց, զորս ի նոցանէ արտաքոյ օրինաց առած, իւրացուցած էր:

Իսկ մնացեալ 4000 քսակն՝ Քամուր փաշայն գալով ի Վա-  
ղարշակերտ, անդ ձմերող Զիւանցի, Սիսկցի... քիւրտ ցեղերից, նոյն պարտուց փոխարէն, առաւ նոցա բովանդակ անասնիւէն-  
քը... իրենց մեծամեծ չորագործների հետ ուղարկեց ի Կա-  
րին, ինչպէս որ խոստացած էր:

Բունդի սղբա ըստ ամի ամի սովորութեանց իւրեանց, գալով յամարանոցաց հայոց տանց մէջ տեղաւորուեր. անոնց արդար վստտակն առնելով նոցա ձեռքերէն՝ ուղածներուն չափ կու-  
տէին և կըքտէին իրենց անասունները: Գէթ ինքն երկրի կա-  
ռավարիչ փաշայն նոցա փոխարէն ի քրդաց կստանար ուտած, կերցրածներուն գինը փոքր ի շատէ, որպէս որ քիչ մը յաւաք խօսեցայ:

Իսկ այժմ թանգիմաթէն ի վեր օսմանեան կառավարութեան շնորհիւ այս բաներն վերցած են և հայք ինչ ինչ արտօնու-  
թեամբք ապահովեալ են:

Յիշեալ ցեղերն գարուն գալով՝ ազատուեցան, արդարու-  
թեան ձեռքից փախնելով՝ Հիւսէին աղայի... առաջնորդու-  
թեամբ չուեցին պարսկահայաստանը անցան. տանելով իրենց հետ երկու գեղատեսիլ հայ աղջկունք, Մարգարիտ և Գիւլի-

զար, որոնց Հ. աղայի Շիրակաւանէն երբեմն գերի բերած կը պահէր իր մօտ:

ՊՕՂՈՍ Յ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ.

## ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարունակելի).

Այժմ՝ մօտենանք եկեղեցիներին:

Նոքա երկու են և միմեանց կից. երկուսն ևս փոքր են կրաշաղաղ և սագաշէն: Հիւսիսայինը հասարակ, իսկ հարաւայինը սրբատաշ քարից. հիւսիսայինը մի և կէս արշինով երկայն է միւսից: Հիւսիսայինը ունի մի դուռն արեւմտեան պատում և երկու լուսամուտ՝ արեւելեան և արեւմտեան պատերում: Յատակը կոկած է աւաղակրով: Աւագ բեմի վերայ բազմեցրած է վէմ քարը. հիւսիսային պատում ունի մի խորան փոքրիկ բեմով: Հարաւային պատի մէջ մի դուռն տանում է հարաւային եկեղեցու մէջ: Նա չունի ոչ աւաղան և ոչ արձանագրութիւն: Հարաւայինը ունի արեւմտեան պատում մի մուտք, ուր կախուած է փայտեայ դուռը Հերհէր գիւղի Ժողովրդի շինած. լուսամուտները զետեղուած են արեւմտեան ու արեւելեան պատերում: Յատակն աւաղակրով կոկած է: Միջին որմնափակ բոլորակ սիւնը բաժանում է աւագ բեմը երկու հաւասար մասի իւրեանց առանձնակի վէմ քարերով: Աւաղան և խորան չկան: Ցանկի հարաւային կողմը բաւականին վնասուած է: Արտաքին զարդերից ուշադրութեան արժանի է հարաւային պատի արեւի ժամացոյցը հայկական տառերով մասամբ եղծուած. Արեւմտեան լուսամտի վերը փորագրած է կատաղի արծիւ, որ մագիլների մէջ սեղմած է մի խոյ: Սորա շուրջը գրած